

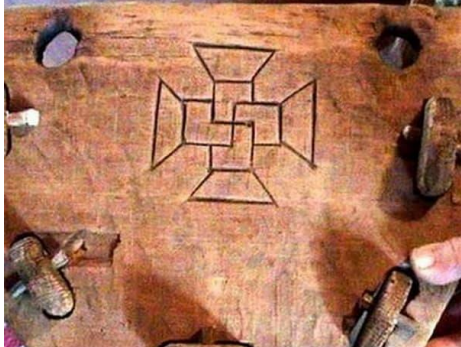

Міфологія простору у народній культурі Частина III Проекції вселенського кола в культурі українців

Небесний хрест, Свастика. Полярна Зірка формує форму рухомого хреста – сварги. У результаті цього руху візуально проглядається небесний квадрат, який обертається навколо своєї вісі. Основні позиції фіксуються під час сонцестоянь і рівнодень (мал. 1), проекції прадавньої сварги фіксуються на посуді трипільської, зарубинецької культур (мал. 2). Відповідні традиції збереглися у виробках ужиткового мистецтва українців (мал. 3-4).

	
<p>Мал. 1. Головні позиції сузір'я Малої ведмедиці. Фото з Інтернету.</p>	<p>Мал. 2. Дно горщика. Трипільська культура. Фото з Інтернету.</p>
	
<p>Мал. 3. Горщик. Зарубинецька культура. близько 1700 р. до н.е. [7].</p>	<p>Мал. 4. Дитяча коліска XIX ст.. с. Микуличин, Івано-Франківської області [8].</p>

Сварга стала важливим символом у міфології народів світу, зокрема українців. Звідси семантика імен давньоруських богів, яких шанували наші пращури до упровадження християнства. Наприклад, Сварог і його нащадок Сварожич вважалися богами небесного і земного вогню.

Хрест у колі. Визначення центру передбачає виникнення системи просторових координат. Розташувавшись обличчям до Полярної Зірки, автоматично визначаються сторони світу: південь опиняється за спиною, захід по ліву, а схід по праву руку. У такому разі людина стає центром світу, що пояснює світоглядні основи філософії антропоцентризму, що проявляється у графічних символах (мал. 5-8).

Мал. 5. Вітрувіанська людина. Леонардо Да Вінчі. Фото з Інтернету.	Мал. 6. Геометрична проекція тіла людини. Фото з Інтернету.
Мал. 7. Зірка Давида як проекція Досконалого Тіла, за образом і подобою якого створено людину. Фото з Інтернету.	Мал. 8. Елемент орнаменту українського обрядового рушника. Фото з Інтернету.

Однак схід і захід не є сталими координатами, оскільки ці сторони світу є секторальними, тобто не фіксуються як статичні об'єкти на небосхилі¹. Ідеальною ідеограмою секторів сходу і заходу є накладання прямого і косоного хрестів, у результаті чого утворюється восьмикутний хрест, який ще називають хрестом Богородиці, який трактується як символ народження і вселенського життя (мал. 9).

Прямокутник. Історія винайдення цієї геометричної фігури пов'язана з усвідомленням природи прямої лінії. Відповідні спроби були здійснені давньогрецьким філософом Демокритом, який вважав, що світ складається з тоненьких ліній і елементарних зернятків – атомів. Винайдення прямої відкриває нові перспективи в організації простору:

- пряма лінія ділить площину на дві частини – рівні або нерівні, що залежить від намірів того, хто її проводить;
- здійснюючи рівний або нерівний поділи, людина встановлює відповідні правила, уподібнюючись Творцю або Його антиподу²;

¹ Місце сходу і заходу Сонця на горизонті залежить від пори року. Відповідні закономірності легко фіксуються з вікна, якщо воно обернене на схід.

² Поняття справедливості залежить від рівного поділу території, а відтак матеріальних благ.

- територія поділу стосується лише горизонтальної площини; пряма лінія може бути суцільною або пунктирною, що певним чином нівелює категоричність поділу.

Враховуючи специфіку господарської діяльності первісних мисливців, стає зрозуміло, чому вони не могли опанувати природу прямої лінії, оскільки ареали проживання тварин є еліпсоподібними³. Очевидно, що винайдення прямої лінії є know-how орного землеробства із застосуванням рала і борони. Пряма утворюється внаслідок проведення (фактично креслення) по площині поля ралом. З часом первісні землероби удосконалюють систему обробітку ґрунту, усвідомлюючи, що перпендикулярно проведені (перехрещені) лінії розбивають великі грудки землі, стимулюючи збільшення урожаю⁴.

Винайдення чотирикутника стало революційним відкриттям, оскільки є результатом перетину двох прямих ліній. Внаслідок цього виникає система перпендикулярів (у планетарному масштабі меридіанів і паралелей). Утворена в такий спосіб система координат стала основою геометрії як візуальної системи світоустрою, де прямі X, Y – є перпендикулярами і позначають час і простір. Крім цього, виникнення геометричної системи координат сприяє конкретизації числових значень, де одиниці відповідає крапка, двійці – відрізок, що демонструє смислову дуальність, трійці – трикутник, четвірці – прямокутник, п'ятірці – пентаграма тощо.

Геометрична послідовність сприяла розвитку філософських концепцій давнього світу, зокрема закону причин і наслідків, де послідовність подій уявляється у вигляді закономірності (на кшталт числової), де кожне наступне число є якісною реалізацією попереднього значення⁵. Внаслідок цього формується система бінарних опозицій і парних смислових конструкцій (різна природа числа 2), які формують архітектоніку традиційної культури.

Невипадково чотирикутник сприймається як форма певної правильності. Відповідні ототожнення простежуються в німецькій мові: *der Recht* – «правда», *die Rechte* – «права рука», *des Rechteck* – «квадрат», звідси рехтувати – набувати правильних упорядкованих форм. Внаслідок відповідних асоціацій прямокутник стає «правильною» моделлю культурного простору, в межах якої здійснюється продуктивна діяльність людини. За територією периметру (мається на увазі «чужої території»), зокрема у лісі, в степу, на морі) людина частково втрачає це право, де закони соціуму є неактуальними. Створення периметру передбачає периметральне розширення паралелей, що виявляється як процес «розтягування-розгортання». Розширення горизонтального простору пов'язане з ідеєю зростання, оскільки асоціюється із збільшенням посівних

³ Людина, яка блукає також несвідомо описує колоподібні фігури, оскільки ліва нога трохи більша за праву.

⁴ Існує декілька версій походження слова: 1) санскр. *kṛṣṭi* – «борозна»; 2) походить від д-р. кресати, кресити – «висікати вогонь», можливо для випалення ділянки під поле. Б. Рибаків у праці «Язичництво Давньої Русі» цитує уривок з Чудовського списку «Слова про ідоли» XIV ст: «А се иная злоба в крестьянех – ножем крестят хлеб, а пиво крестят чашею та иным чем – а се поганьски творят» [9]. У цьому разі цікавою видається ситуація, коли язичники також хрестили хліб і пиво, але здійснювали це ножем і чашею. Напевне ця дія мала захисний характер і була пов'язана з християнством, про що свідчить спосіб ритуального хрещення.

⁵ Натомість сон сприймається як паралельна реальність, тобто паралельно проведена пряма лінія, де існує своя, невіддільна буденному сприйняттю закономірність,

площ, а відтак збільшення урожаю (інтенсивне господарство, яке дотепер залишається актуальною для малорозвинених економік) і збільшення кількості осіб у племені (мал. 11). Звідси чотирикутна форма культурного простору, зокрема міст, будинків, полів, що складаються з паралельних і перпендикулярних прямих. Натомість форма округлого житла або поселення властива давнім культурам, зокрема трипільцям (мал. 12).

Мал. 11. Засіяне поле. Вид зверху. Фото з Інтернету.

Мал. 12. Реконструкція загального вигляду трипільського міста біля с. Майданецьке. Фото з Інтернету.

Для архаїчних племен чотирикутник є «чужорідною» фігурою, оскільки не зустрічається у природному середовищі. Із семантикою правильного чотирикутника пов'язані також атрибути влади, зокрема звичай запрягати для представників вищої верстви квадригу коней або пару волів (роги споріднене з нім. *ragen* – «височіти») ⁶.

З ідеєю розгортання чотирикутника зіставляються процеси виготовлення одягу, килимів і ряден як способу упорядкування простору ⁷ (мал. 13). На відміну від скотарів-кочівників, у культурі яких увага приділяється розтягуванню килима (організації горизонтального простору), у землеробів культивується ідея вертикального зростання, що простежується на прикладі звичаю прикрашати стіни рушниками.

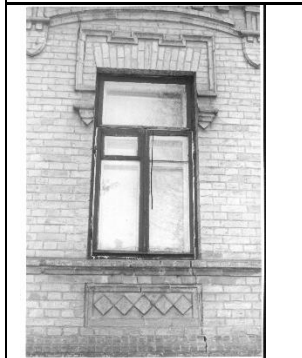
Форму чотирикутника мають також поховання (мал. 14). Покійнику як «придане» ніби додається частина олюдненого / «культивованого» простору, що «вживлюється» в територію потойбічного, зміцнюючи зв'язок світу живих (поверхні землі) з пращурами (підземного світу). Крім цього, у могилу кладуть особисті речі покійного, які мають «померти» разом із своїм власником, що пояснює, чому у похованнях часто зустрічаються навмисне зіпсовані предмети (ціла річ може слугувати своєрідним порталом зв'язку «живого» і «мертвого»).

⁶ Пор. з поняттями вол, волось, власть → д.-р. володѣти.

⁷ Від рядити – «упорядковувати».

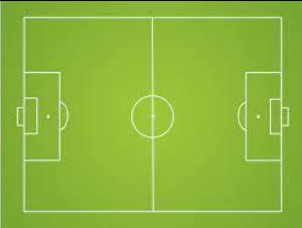

	
<p>Мал. 13. Плахта. Фото з Інтернету.</p>	<p>Мал. 14. Кладовище, вид зверху. Фото з Інтернету.</p>

Мал. 14. Вікно. М. Черкаси. Фото автора.

В орнаментальних композиціях чотирьохкутник сприймається як олюднена частина простору, оскільки подібним чином (уздовж і впоперек) обробляли цілину. Ідеограми обробленого і заплідненого поля зустрічаються в античних весільних вазах й українському натільному одязі, що прикриває жіноче лоно, тому паралельно набуває еротичного підтексту (мал. 13). Пор. з приказкою: «Старий кінь борозни не зіпсує, але глибоко не виоре». Чотирикутними є обрядові території і «входи» до них. Наприклад, через вікно чи спеціальний отвір у стіні виносили покійника, про що згадується в давньоруських літописах і фіксується в польових етнографічних матеріалах.

Чотирьохкутними будували лабіринти, храми, в яких відбувалися обряди, пов'язані з ідеєю воскресіння. Проекція «свого» простору простежується в інших обрядових діях, пов'язаних з моментом вибору, наприклад іграх – шахах, картах, де полем дії є чотирьохкутник (мал. 15) і шахова дошка (мал. 16).

	
<p>Мал. 15. Футбольне поле. Фото з Інтернету.</p>	<p>Мал. 16. Шахова дошка. Фото з Інтернету.</p>

Аналогічним чином організовується місце для сну, яке має бути упорядкованим і статичним, охороняючи пасивне і незахищене тіло з «усіх» чотирьох сторін. «У кровать ложусь, хрестом стелюсь, хрестом укриваюсь, ангели по боках, спасителі в головах, спасіть мою душу од усякого зла». Устаткування основи («хрестом стелюсь») і упорядкування верху («хрестом укриваюсь») організовує простір у вигляді чотирьохкутника, сторони-межі якого охороняються ангелами, Ісусом Христом і Дівою Марією.

Чотирикутник є геометричною проекцією тіла людини, яке не лише ритуалізує / одухотворяє простір, але допомагає усвідомити його як систему опозиційних значень, що формують шкалу традиційних цінностей. Наприклад, «перед» зіставляється зі сходом, життям; «зад» – із заходом, смертю; «праве» –

з півднем, теплом, життям,; ліве – з північчю, холодом і смертю. Звідси семантика фразеологізмів на кшталт «ліві гроші», «пускати наліво», «ходити наліво», «Людина без друга – як ліва рука без правої». «Свербить ліве око – будуть сльози, праве – зустріч із коханим / коханою або до радості». «У правому вусі дзвенить – до добрих новин або до тепла, у лівому – до поганих новин або до холоду» [10].

Кут. Зімкнення прямих, що перетинаються, утворюють кут. У традиційній культурі відповідна локація сприймається як своєрідна «зона ризику», крізь яку можливе проникнення ззовні. Оскільки кути є ключовими елементами організації чотирьохмірного простору, вони (як і сторони світу) утворюють смислові опозиції, що упорядковують простір по діагоналі. Прикладом може слугувати традиційне житло, зокрема діагональ покуть («божник»)-запічок, що дублює на рівні житлового простору опозиції «небо-земля», «світло-темрява», «життя-смерть». Покуть – священне місце, де розташовуються ікони. Іноді «підсилюється» ідеограмами із символікою життя, що указує на його зв'язок з православним храмом.

Висновки. Необхідність організації простору залишається актуальним питанням для будь-якої культурної спільноти. Відмінними є принципи такого поділу. Зокрема, простір мисливців різниться від простору скотарів або, наприклад, землеробів, де превалюють чотирьохкутні локації, що превалюють над округлими конструкціями.

Література:

1. Посеред моря стоїть Гоголя. URL : <https://www.pisni.org.ua/songs/532343.html> (дата доступу 09.09.2024).
2. Андрощук, Ф. А. 2003. К истории обряда интронизации древнерусских князей («сидение на курганах»). *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII-XI ст. Матеріали Міжнародного польового семінару (Чернігів-Шестовиця 17-20 липня 2003 р.)*. Чернігів: Сіверянська думка, С. 5-9.
3. Труна на саях: яким було поховання у гірських районах Закарпаття. URL : <https://pershij.com.ua/truna-na-saniakh-iaakym-bulo-pokhovannia-u-hirskikh-raionakh-zakarpattia-foto/> (дата доступу 08.09.2024).
4. Подрезов М. Умершего 5200 лет назад мужчину отправили в загробный мир на запряженных волами саях. Необычное погребение раскопали в Польше. URL : <https://nplus1.ru/news/2023/03/06/markowice> (дата доступу 10.09.2024).
5. Етнографічні описи селян Київської губернії, переважно тих, які належать до Державних маєтностей, з історичними відомостями про традиції, пам'ятки й старожитності краю, з їхніми малюнками. Складені доктором медицини Де ля Флізом, медико-хірургом Імператорської Московської медико-хірургічної академії, членом Імператорського академічного медичного Віленського та Київського товариств, дійсним членом комісії при Імператорському університеті Св. Володимира та ін., старшим лікарем

Київських державних маєтностей, надвірним радником. URL : <http://litopys.org.ua/deflise/flise01.htm> (дата доступу 09.09.2024).

6. Полякова О. О. Символизм эпохи бронзы // Изобразительные памятники. Стил, епоха, композиція : материалы тематической научной конференции, (1-4 декабря 2004 г.) / Санкт-Петербургский государственный университет. СПб. : С-Петербургский гос. ун-т, 2004. С. 16-19.

7. Свастика в культурі слов'ян. URL : <https://spadok.org.ua/symvoly/svastya-narodnyy-oberig> (дата доступу (07.09.2024).

8. Чаркін К. Знак Сонця і достатку: свастика, сварга, свастя. URL : https://bastion.tv/znak-soncy-a-i-dostatku-svastika-svarga-svastya_n59097 (дата доступу 09.09.2024).

9. Гальковский Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. М., 1913. Т. 2., с. 35. Цит.: Лозко Г. Метафізика жертвності в рідній вірі. URL : <https://www.oru.org.ua/index.php/bogoznavstvo/kulti-v-ridniy-viri/221-metafizika.html> (дата доступу 09.09.2024).

10. Євгеній М. Степанов. Концепти «лівий» і «правий» в українських і китайських сталих словосполученнях і прислів'ях. Науковий вісник ПНПУ ім. К. Д. Ушинського. 2023. № 36. С. 163-172. URL : <https://www.lingstud.od.ua/archive/2023/36/10.pdf> (дата доступу 09.09.2024).